

СВІЖИЙ СТРУМІНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ І ЛІНГВОДИДАКТИКИ НА ЗАКАРПАТТІ: «ЖИВА МОВА» ФРАНЦА АГІЯ (1936)

Анотація. У статті йдеться про малодосліджений підручник Франца Агія «Жива мова», з'ясовується його значення у зв'язку з мовною проблемою на Закарпатті на початку ХХ ст. Аналізується зміст книжки з виокремленням сформульованих Ф.Агієм правописних і пунктуаційних правил. Обґрунтовано висновок про важливе значення підручника «Жива мова» для утвердження української літературної мови на Закарпатті.

Ключові слова: фонетичний правопис, фонетика, граматичні форми, лексичний склад, правила пунктуації, норми української літературної мови.

Summary. This article deals with little explored textbook "Living Language" by Franz Ahij, its importance at the back-ground of language problems in Transcarphatia at the I of the XX century. Exploring subject of this book, great attention was paid the units their decorations, orthography and punctuation. This textbook is very important for establishing of Ukrainian literary language in Transcarphatia.

Key words: phonetic orthography, phonetic, grammar forms, lexica, rules of punctuation, literary standards of Ukrainian language.

На Закарпатті на початку ХХ ст. до літературно-писемного вжитку щораз сильніше пробивається народна українська мова. Ще у ХІХ ст., зокрема після 1848-1849 рр., однозначно висловлюється думка про необхідність використання живої мови як літературної. Одним із перших шкільних підручників на Закарпатті, що втілює цю ідею, була «Жива мова» Франца Агія. Вихід у світ навчальної книги, зорієнтованої саме на живу українську мову в прогресивному правописному оформленні, коли Закарпаття перебувало в напівколоніальному становищі із сповільненим економічним розвитком, квалістю національно-визвольного руху, що позначалось і на вирішенні питання про характер літературної мови корінного східнослов'янського населення Закарпаття [15: 3-7], — не можна не розцінити як дуже важливу подію.

У 20-30 рр. ХХ ст. за відсутності єдиної літературної мови на Закарпатті окремі твори художньої літератури, підручники, газети чи журнали друкувалися по-різному, що залежало від багатьох факторів: політичних переконань автора чи видавця, від рівня знання народної мови, від особистих уподобань тощо.

На початку ХХ ст. на Підкарпатській Русі співіснували і конкурували два різновиди правопису: 1) підтримуваний урядом, але вже анахронічний історико-етимологічний; 2) близький до сучасного т. з. фонетичний [3: 74].

Підтримку старої церковнослов'янської традиції зумовлювали наукові праці О. Духновича («Александр Духнович уживав мови, опертої на церковнослов'янській ... і хотів її зробити основою літературної», — зазначав В. Бірчак [2: 7]), Є. Сабова, А. Волошина (до 1918 р.) За впровадження єдиної літературної мови з фонетичним правописом висловлювались І. Панькевич (незважаючи на те, що в його граматиці компромісно було застосовано правописну систему з рисами, характерними для етимологічного правопису видань М.Максимовича та О.Огоновського), Я. Неврлі.

Позитивну роль на Закарпатті відіграло товари-

ство «Просвіта», що відстоювало «народний напрям» у питаннях культури мови і протистояло «москвофільському» напрямку [15: 34]. Першим із поміж закарпатської інтелігенції наважився порушити офіційну урядову лінію (малоруська мова з етимологічним правописом) поет В. Гренджа-Донський, який надрукував у 1924 році новим фонетичним правописом невеличку збірку поезій «Шляхом терновим». Ця збірка переконала демократичну інтелігенцію краю, що фонетичний правопис найповніше і найкраще передає природу народної мови Закарпаття і що він є легким для засвоєння [2: 158].

У цілому значна частина демократичного українського вчителства Закарпаття, зокрема в 30-х роках, виступала за впровадження єдиної української літературної мови з фонетичним правописом [5: 23-24].

Посібників з української мови майже не було на Закарпатті. Вагоме значення для практичної роботи шкіл мали підручники А. Волошина: «Мала читанка для II і III класу народних шкіл» (1925), «Читанка для VI — VIII шкільних років народних шкіл» (1932), «Практична граматики руського языка для народних, горожанських и середних шкіл» (1927), «Наука стилизації» для IV, V и VI кл. народних шкіл (1923), підручник «Методическа граматики карпато-русского языка для народных школ» (Ужгород, 1919), а також «Руська бесіда» Маркуша-Надя, «Зорниця» (азбука) О. Маркуша (1931). Ці книжки забезпечили початкову школу Підкарпатської Русі підручниками [4: 10-11]. Єдиним підручником для середньої школи, ухваленим міністерством шкіл і народної освіти, був підручник І. Панькевича «Граматики руського языка для молодших клас шкіл середних и горожанських», перше видання якого з'явилося у 1922 році у видавництві «Карпатія» у Мукачеві.

Об'єктом нашого дослідження є підручник Франца Агія «Жива мова», що вийшов із друку влітку 1936 року. Хоч губернатор схвалив книгу для використання в школі лише у 1938 році, однак вона використовувалася у школах уже 1936 року.

Як зазначено на обкладинці книги, це підручник граматики, правопису й стилістики, призначений для 2 і 3 класів початкової школи. Вправи для 3-го класу позначені зірочкою.

Мета нашого дослідження — виявити, представити й прокоментувати провідні лінгводидактичні ідеї у книжці Франца Агія «Жива мова», розкрити їх роль у становленні української літературної мови на Закарпатті, простежити їх вплив на зростання освітнього і культурного рівня населення, на формування української національної школи на Закарпатті.

«Жива мова» Франца Агія — один із перших шкільних підручників, написаний фонетичним правописом. Відкривається книжка малюнком і віршиком «До школи»: «До школи весело діти йдуть...». Тут же подано завдання до нього: «*Читайте красно!*», «*Що несуть із собою діти до школи?*» та ін.

Матеріал підручника Франца Агія різноманітний за лексичним наповненням і різноплановий із точки зору граматики: тут вперемішку і синтаксис (розпочинається параграфом «Як творимо речення»), і фонетика з графікою (наприклад, «Склади, звук, буква»), і стилістика (напр., «Стилеві та правописні вправи» та ін.), і розвиток зв'язного мовлення («Коли дехто пише листа, адреса» та ін.), і морфологія (із частин мови детально розглянуті іменник та дієслово).

Питанням фонетики у підручнику «Жива мова» відведено всього два параграфи: «Склади, звук, буква» та «Звуки, їх поділ, азбука». Але, незважаючи на це, звуки і букви принагідно розглядаються в інших розділах. Тут поєднано принципи наступності і перспективності, які передбачають доповнення до попередньо вивченого матеріалу. Так, у § «Стилеві та правописні вправи» є пояснення щодо звука [дз]: «126. В слові **Дзяма** звук **дз** є одним звуком, але складається з двох букв» [1: 41]; у § «Підготовка до познання іменників»: «136. Що є послідною буквою слів *швець* і *кравець*? Буква «**ь**» (*ір*) не є самостійним звуком» [1: 43]; у вправі 220: «Оленка бачила в торгівлі написане слово **дріжджі**. Чи знаєте його правильно прочитати? В нім **дж** один звук, але складається з двох букв» [1: 60].

Дохідливо викладено матеріал про звуки і букви. Узагальнення взято в рамку: «**Написаний звук зветься буква**» [1: 17]. Подано поділ звуків на голосні чисті: **а, е, и, і, о, у**; голосні складені **є, ї, ю, я**; приголосні [1: 24]. Для характеристики дзвінкості-глухості приголосних ужито терміни «тонший звук», «глибший звук». Знаходимо тут важливий орфоепічний коментар: «125. В слові **Хліб** звук **б** не вимовляється зовсім ясно. В тім слові звикли робити таку хибу, що замість **б**, напишуть **п**. Треба уважати на кожний звук, коли пишете! Слова з **б**: **Хліб, зуб, дуб, голуб, яструб, зруб, шлюб**» [1: 41]. Але тут же й недосконалість у правописі: подано слова з буквою **б** на кінці, але нема правила, як перевірити написання слова. Оскільки підручник розрахований на українців Закарпаття,

то автор вважав за потрібне застерегти учнів від можливого помилкового для літературної вимови оглушення кінцевих дзвінких приголосних, що характерно для закарпатських говірок. Цю рису, відбиває, зокрема, й «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша, як у випадку: **Навгад** [нав'гад(т)], присл. Навманья, наосліп. *Йа сис' с'ведер не мір'ала, ай купилам нав'гат*. Але перед наступним голосним в енклітику інакше: *нав'гад им купила* [13: 196].

Ф.Агій звертає увагу учнів на фонетичний закон милозвучності: «**Увага**: Коли попереднє слово кінчиться приголосним звуком, пишемо **із**, а коли попереднє слово кінчиться голосним звуком, пишемо **з**» [1: 49], «**Увага**: Коли попереднє слово кінчиться голосним звуком, пишемо **в**, а коли кінчиться приголосним звуком, пишемо **у**» [1: 50]. Після правил — вправи на закріплення: «164. Доповняйте з або **із!**», «167. Перепишіть і доповніть: **в, у, з** або **із!**».

Подана автором азбука нараховує 33 букви, включаючи й **г**, котра у радянські часи була штучно вилучена з українського правопису. У підручнику ми виявили всього 5 слів із літерою **г**: *група* [1: 20], *газдиня* [1: 32], *швартер* [1: 40], *август, газдує* [1: 54]. При цьому слова *група, газдиня, газдує* повторюються кілька разів у різних вправах.

Щодо м'якого знака, то він в алфавітному ряді у Ф. Агія знаходиться, на відміну від сучасної абетки, після літери **я**. Після вступного віршика як зразка тексту подано друковані і писані малі та великі літери азбуки.

Мова підручника українська. Тут дотримано й орфографічно позначено основні фонетичні особливості української мови:

1) чергування **о, е** з **і**: *слово* — *слів* [1: 12], *стіл* — *на столі* [1: 15], *піч* — *на печі* [1: 25], *словами* — *слів* [1: 28], *рік* [1: 28], *міст* — *мостом* [1: 23], *кіт* — *коти* [1: 66], *дієслова* — *дієслів* [1: 70] та ін.;

2) наявність звука **и** на місці давніх **ы, і**: *миши, колиска, хижа* [1: 32], *зшиток* [1: 70] та ін.;

3) перехід **е** в **о** після *шиплячих* та *й*: *чорненські* [1: 13], *чорна* [1: 20], *чорний* [1: 31], *вчора* [1: 37], *чорне* [1: 31], *дачогось* [1: 55], *по чотири* [1: 72] та ін.;

4) наявність звукосполучення **ов** на місці давньоруських **ѡл, ѡл** між приголосними: *жовта* [1: 20], *жовтий* [1: 31], *жовтіє* [1: 28], *пожовкло* [1: 37], *пожовтіє* [1: 54], *вовк* [1: 20], *вовчик* [1: 46], *вовчок* [1: 51];

5) звук **і** на місці колишнього **ѣ**: *хліб* [1: 15], *стіна, хлів* [1: 16], *оріх* [1: 19], *неділя* [1: 30], *лізе* [1: 31], *сніг* [1: 36], але *дитина* [1: 49], як і нині в літературній мові, при говірковому *дѣтина*;

6) наявність повноголосних форм: *молоко солодке, дерева* [1: 15], *зелена* [1: 20], *золотим* [1: 23], *город* [1: 26], з *болота* [1: 28], *черевики* [1: 30], *серєда* [1: 31], *полотно* [1: 44], *корову* [1: 55], *веретено, мороз* [1: 57] та ін.;

7) правописне оформлення іменників II відміни середнього роду з колишніми фіналями на *-іє?

*-ьє за зразками, що збігаються з сучасними нормативними написаннями, як-от: *браття* [1: 35], *снідання, пояснення* [1: 34], *знання, волосся, писання* [1: 38], *орання, сіяння, обличчя* [1: 57], *поучення* [1: 59] та ін.;

8) короткі стягнені форми прикметників: *в буйнім полі* [1: 3], *в саді зелененьким* [1: 24], *сидів на круглім стільчику* [1: 44] і под.

Місцями автор підручника вживає (цілком свідомо) суто говіркові слова чи форми з говірковими рисами, наприклад: *в траву ся ховає* [1: 31], *сяк написане* [1: 12], *най читають* [1: 25], *ховзанка* [1: 36]. Такі форми не поодинокі, але й не справляють враження домінуючих.

Багато в книжці Ф. Агія граматичних форм, нормативність яких відстоював раніше І. Панькевич, серед яких:

1) форми наказового способу дієслів: *поговорім, повторім* [1: 76], *випишім, створім, напишім, читаймо* [1: 77] та ін.;

2) закінчення *-ою, -єю* в орудному відмінку однини іменників І та III відмін: *таблицею, лавкою, рікою, хатою, мамкою, скринєю, книгою, яблунею, скатертею, постелею* [1: 14], *під землею* [1: 21];

3) закінчення *-ої* у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: *червоної, синької (барви)* [1: 20], *свіжої (води)* [1: 21] та ін.

Правописними настановами граматики І. Панькевича, мабуть, зумовлені й такі особливості мови викладу у підручнику «Жива мова»:

1) невживання апострофа після букв на позначення *губних* та *р* перед *я, ю, є, ї*: *на пам'ять* [1: 13], *мякшть* [1: 28], *пятниця* [1: 31], *по пять, ведно* [1: 35], *мяже* [1: 39], *мясо* [1: 41], *тімя* [1: 46], *піря* [1: 57], *не пє* [1: 64], *бє* [1: 78];

2) написання *я* після *л* у словах іншомовного походження: *кляса* [1: 15];

3) уживання *г* у словах іншомовного походження: *август* [1: 54], *група* [1: 20] (хоча таких слів небагато).

Подекуди наявні невідповідності сучасним граматичним нормам, що відбивають тодішні тенденції нормалізації української мови: *із скільки слів складається* [1: 59], *в вакації діти бавляться, купляться* [1: 79]. Автор подає форми, що не збігаються із сучасними нормами, але історично обґрунтовані: *напишіть по два рядки тих букв* [1: 4], *в зелененькім саді всі яблуні рясні* [1: 24], *з пам'ятти спишіть* [1: 31], *миши* [1: 32], *не приносить користи* [1: 41], *є в віришкови* [1: 46], *в долині вовчок із вовчятами* [1: 51], *прошу прислати 2 кг соли* [1: 59]. Отже, маємо підстави стверджувати, що Ф. Агій був добре освіченою людиною, він мав необхідну філологічну й педагогічну підготовку, що дозволило йому належно орієнтуватися в багатьох питаннях, якою повинна бути нормативна (як для свого часу) українська мова і як її доносити до карпатського школяра.

Підручник вражає багатством дібраних вправ (які тут називаються задачами), різноманітних і цікавих завдань до них. Наприклад, підкреслити «голосні звуки раз, приголосні два рази», доповни-

ти речення відповідними словами, створити короткі речення із даними словами, виписати лише слова із заданою буквою, вивчити віршик напам'ять і записати з пам'яті, потім звірити з підручником, записати «учеників своєї кляси в порядку азбуки» [1: 25] тощо. Треба вказати, однак, що автор ототожнює *окличні* і *спонукальні* речення, ставлячи знак оклику в кінці кожного спонукального речення.

Пояснення до правил прості і дохідливі. Наприклад, до правила «Речення складаються із слів. Слова пишемо окремо» подано випереджальне завдання: «16. Хтось один раз написав речення «Чистота половина здоров'я» так: *Чистотаполовиназдоров'я*. А) Чи легко прочитати те речення? Б) Добре було воно написане? Чому? В) Напишіть правильно те речення так: *Чистотаполовиназдоров'я*. А) Чи легше можна прочитати с'як написане речення? Б) Скільки слів має те речення?» [1: 11-12]. Правила обрамлені, що сприяє кращому запам'ятовуванню їх, оскільки рамка зразу привертає увагу, а зорова пам'ять у дитини спрацьовує швидше, ніж слухова. Якщо правило потребує додаткового пояснення, воно подається нижче під позначкою «Увага!». Закріплення умінь і навичок подано у розділі «Вправляймося в писанню слів». Так, написання окремо прийменників з іменниками діти краще запам'ятають, переписавши, відгадавши та пояснивши загадки. Службові слова у них виділено:

Стоїть, стоїть груночок.

На груночку лісочок.

Під лісочком дві стежечки.

Нижче стежок дві кринички.

Межи тими криничками

Стоїть пеньок з дуплочками.

Під пеньочком вишеньки,

В них кісточки біленькі [1: 13].

Подібні вправи розвивають кмітливість, спостережливість, мислення, збагачують мовлення.

Багато у підручнику ігрових вправ. Наприклад, «25*. **Забава словами** (Хто створить найбільше речень із слідуєчих слів...)» (вжито зайву кому) [1: 15], «40. **Забава в барви**» (Докладно розписано правила і хід гри, у якій багато питальних та розповідних речень. Завдання передбачають роботу в групах: «*Читайте розмову вовка й зайчика з господарем — одна група речення питальні, друга речення оповідні!*» [1: 20]), «49. **Гуси й вовк. (Забава)**» (Завдання: «*Читайте розмову між газдинею й гусьми! — Одні питають, другі відповідають.*» [1: 23]), «89. **Забава на зайчика**» (Виписати слова з буквою *и*, а далі творче завдання: «*Творить короткі речення з виписаними словами*» [1: 32]), «246. **Забава на жмурку**» (Виписати дієслова та іменники, утворити форму числа: якщо слово у тексті вжито в однині, то утворити форму множини і навпаки) [1: 67] та ін. Після кожної гри — порада: «*Научіться забаву й на дворі заграйте!*».

Цікаво, що у підручнику «Жива мова» у завданнях зустрічаються елементи інтерактивного характеру. Наприклад, робота в групах, у парх

(приклади див. вище), рольові ігри (завдання до впр. 253: «*Читайте красно: одні слова дітей, другі слова ластівочки!*» [1: 70]), ігрові моменти («*Читайте слова по складам і плескайте при тому в руки!*») [1: 33].

Стосовно лексичного складу, використаного у підручнику Ф. Агія, то зустрічається тут чимала кількість місцевих закарпатських слів. Так, уже у віршику, що ним розпочинається книжка, вжито: *забава* (весела), *бавляться* (діти), *красно* (пишуть). В інших вправах: *машина до раховання*, *кагля*, *вішалю*, *образи* (ікони) [1: 6], хата покрита *дранцями*, мисться *до поперека* [1: 11], *зшиток*, *не покорчені* (листки у зшитку) [1: 13], *креденці*, *лада* [1: 15], *у тайстру* (положив) [1: 16], *сріберна*, *фіялова барва* [1: 20], *кусників* (паперу) [1: 21], *на прогулькю* (готовилися) [1: 25], *мотиль* [1: 32], *з конаря* (кожного), *скоро казяться* (яблука побиті) [1: 33], *хивно* (написане) [1: 36], *вихарена* (хата) [1: 39], *стрий*, *стрийна*, *вуйко*, *вуйна*, *нанашко*, *нанашка*, *шватер*, *поливку* або *дзямю* [1: 49], *звізду ліпить*, *Віфлеєм править* [1: 52], *з баревного паперя*, *забавки* [1: 53], *риж*, *наприка* [1: 60], *когут піє* [1: 61], *шанець* [1: 70], *сокотив* (одежу), *жаліва* [1: 72], *тягло* (спочиває) [1: 73], *з клинця* (зніми) [1: 75], *голузочки*, *малі потятка* [1: 78] та ін. Але, на нашу думку, ці діалектизми у період тодішньої кризової мовної ситуації в краї допомагали сприймати загальнонародну українську літературну мову як рідну, близьку до живої місцевої говірної мови і сприяли подоланню психологічного бар'єру при вивченні учнями не знайомих їм із їхнього попереднього життєвого досвіду слів.

Уже з першої сторінки враховано і навчальний, і розвиваючий, і виховний аспекти. По-перше, дитина виразно читає; по-друге, думає, про що читає; по-третє, настроюється на те, що у школі «много доброго навчаються» [1: 3]. Розвитку письмових навичок і каліграфії сприяє наведена абетка, у котрій подані «малі букви друковані і писані» [1: 4] і «великі букви друковані і писані» [1: 5]. Автор радить: написати «*по два рядки тих букв, що не знаєте їх красно написати!*» [1: 4-5]. Виховна мета реалізується і через постійне нагадування у вправах про родину, про батьків, про необхідність їм допомагати. Наприклад, у вправі 101 на питання «Кого я люблю?» дана відповідь: «Мамку, татка, сестру, брата, бабку, діда» [1: 35]; матері необхідно подякувати «за снідання, за обід, за вечерю» [1: 34]; «Пишіть речення про тата, маму й дітей та думайте на Різдво!» [1: 52]. Наявні й елементи патріотичного виховання: «Дагде дають імена звірятам із чужої мови. **То недобрый звичай!**» [1: 27].

Трапляються, на жаль, у підручнику коректорські недогляди. Наприклад: на с. 76 маємо *власні іменна*, тоді як на с. 25 — *власні імена*; на с. 52 слово *Різдво* кілька разів написано з великої літери, а в одному випадку — з малої: «*Що чуємо на різдво?*».

Правила пунктуації автором не завжди дотримані. При поділі речень за змістом звертається увага на розділові знаки. Так, після пояснень про оповідні речення у рамці виведено правило: «**За оповідними реченнями ставимо звичайно крапку**» [1: 18]. Коли мова йде про питальні чи окличні речення, то правила такі: «**Речення, якими питаємо_або звідаємо, називаються питальні речення. За питальними реченнями ставимо питальник**» [1: 19], «**Речення, якими кличемо, просимо_або наказуємо, називаються окличні. За окличними реченнями ставимо окличник**» [1: 21]. Біля рамки великим жирним шрифтом намальовано той самий «питальник» та «окличник».

Є рекомендації й щодо вживання ком (у книжці вжито термін «перетинки»): «**Увага:** ...за кожним словом поставимо перетинку, лише за передостнім словом не ставимо перетинку, але злучник *і*» [1: 35], «*Уважайте на перетинку!*» [1: 14], «*Дайте позір на перетинку!*» [1: 25] і под. Але конкретні випадки вживання чи невживання ком не пояснюються. А подекуди в авторському тексті трапляються зайві з точки зору сучасних пунктуаційних норм коми: напр., кома перед *або* (див. вище, підкреслення наше), «*Хто створить найбільше речень із слідующих_ слів...*» [1: 15], «*У найшій бабусі_сидить дідик в кожусі*» [1: 25], «*звукли робити таку хибу, що замість б_ напишуть п*» [1: 41]. Інде необхідні коми відсутні: «*Кожна буква просить, пишть її_де належить*» [1: 27], «*Перед написанням речення треба подивитися на те_про що хочете писати.*» [1: 30], «*Читайте красно_виразно.*» Відрадно, що таких моментів у підручнику небагато. Для порівняння: «*Не забудьте поставити питальник або крапку, де що належить!*». При звертаннях завжди вживаються коми: «*Мамко_прошу їсти! Татку_взьміть і мене з собою!*» [1: 22], «*Пойте дому_гусочки!*» [1: 23], «*Встань_ Анночко_ вмивай личко*» [1: 61]. На с. 76 подано таке правило: «**Увага:** За кличним словом (Іване, Василю і под.) *все ставимо перетинку*».

Отже, незважаючи на окремі недоліки, підручник Франца Агія «Жива мова» завдяки доступному й цікавому викладу в ньому принципів фонетичного правопису сприяв нормалізації української мови й усуненню тих перешкод, які відокремлювали українську мову закарпатців від загальнонародної української літературної мови. Аналізована книжка давала так бажаний шанс ознайомитися з нормами української літературної мови не лише шкільній молоді вже змалку, а й широким колам закарпатської інтелігенції, що з початку 30-х років активно переорієнтовувалася на фонетичний правопис. Книжка «Жива мова» Ф. Агія заклала міцну основу для повнокровного функціонування української мови і саме тому зіграла важливу роль у формуванні української національної школи на Закарпатті.

Література

1. Агій Ф. Жива мова: Підручник для народніх шкіл (граматика, стиль, правопис): Для 2 і 3 поступного річника. – Ужгород, 1936. – 80 с.
2. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Руси. – Ужгород, 1937. – 190 с.
3. Венжинович Н. Ф., Кондор М. В. Мовна ситуація на Закарпатті у 20-30-х рр. ХХ ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 р.). – Ужгород, 1993. – С. 166–169.
4. Волошин А. І. Педагогічні твори / Упорядкування та передмова М. І. Кляп; підготовка текстів та примітки Д. М. Федаки. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. – 576 с.
5. Геровскій Г. Руській языкъ въ церковно-славянско-русской грамматикѣ Михайла Попа-Лучкая. – Ужгород, 1930.
6. Гомоннай В. В., Росул В. В., Талапканич М. І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997. – 248 с.
7. Історія українського правопису XVI–XX ст.: Хрестоматія. – К.: Наук. думка, 2004.
8. Неврлі Я. Граматика й правопис української мови: Підручник для середніх шкіл і самонавчання. – Ужгород, 1937. – 76 с.
9. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927. – 216 с.
10. Пагиря В. Я світ узрів під Бескидом... Сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – 227 с.
11. Панькевич І. Граматика руського языка для шкѣл середних и горожанських. – Вид. 3. – Прага, 1936. – 206 с.
12. Разборъ граматики угрорусского языка / Подъ редакціей Г. І. Геровскаго и В. Крайняницы. – Ужгородъ, 1941. – 78 с.
13. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
14. Чикут В. Риси лінгводидактичної концепції І. Панькевича // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 8: Матеріали конференції пам'яті проф. Василя Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 170–176.
15. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини. – Братислава, 1969. – 158 с.